بررسی، تشخیص و درمان مسمومیت خوراکی در چهار متن طبی ایرانی

ابراهیم نصیری[الف،ب]، جمال رضایی اوریمی[ج*]، مصطفی معلمی[د]، سهراب پاداشی[الف]

[الف]گروه هوشبری و اتاق عمل، دانشکدهٔ پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
[ب]مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
[ج]مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی اراک، اراک، ایران
[د]گروه معارف اسلامی، دانشکدهٔ پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

چکیده

سابقه و هدف: مسمومیت خوراکی یکی از انواع شایع مسمومیت بوده که در اثر تناول مواد غذایی، داروها و مواد سمی از راه دهان ایجاد می‌شود. با توجه به ذخایر ارزندهٔ طب ایرانی، هدف از این مطالعه تعیین طبقه‌بندی، تشخیص و درمان مسمومیت‌های خوراکی در قرون سوم تا هفتم هجری در متون تاریخی پزشکی ایران اسلامی است.

مواد و روش‌ها: این پژوهش یک مطالعهٔ مروری است. در این مطالعه لغات کلیدی به زبان فارسی، عربی و انگلیسی در کتاب‌های *فردوس الحکمه فی الطب*، *القانون فی الطب*، *الحاوی فی الطب* و *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* و پایگاه‌های علمی داخلی و بین‌المللی جست‌وجو شدند و مطالب موردنظر فیش‌برداری و سپس مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در انتهای امر نتایج استخراج شده با استفاده از یک تیم دو نفره از تخصص‌های طب ایرانی و تاریخ علوم پزشکی جمع‌بندی و در نهایت نتایج گزارش شد.

یافته‌ها: نتایج اصلی این مطالعه نشان داد که اطبای طب ایرانی مسمومیت‌های خوراکی را براساس مزاج، نوع مفردهٔ سمی (گیاهی، حیوانی و معدنی)، کشنده‌بودن مادهٔ سمی و گوهر درونی ماده طبقه‌بندی می‌کردند. روش‌های تشخیصی شامل معاینه و بررسی دقیق بیمار، استشمام بدن بیمار، بررسی مادهٔ قی‌شده و به‌کارگیری جانوران و پرندگان خانگی بوده است. در درمان مسمومیت از درمان‌های عمومی مانند اقدام سریع، قی‌کردن، خوردن شیر، حقنه کردن و درمان‌های اختصاصی متناسب با نوع و جنس سم و نیز اقدامات دارویی و غیردارویی استفاده می‌کردند.

نتیجه‌گیری: یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که الگوهای معرفی شده در متون طبی تاریخی ایران در مورد طبقه‌بندی، تشخیص و درمان مسمومیت‌های خوراکی با شرایط عصر حاضر مشترکات زیادی دارد. بنابراین می‌توان با بازنگری متون و تحقیق و کارآزمایی‌های بالینی دربارهٔ خواص داروها و مفردات طب سنّتی، به سرنخ‌های تازه‌ای برای روش‌های جدیدتر، آسان‌تر، در دسترس‌تر و کم‌عارضه‌تر در درمان مسمومیت‌های خوراکی یا ارتقای روش‌های فعلی دست یافت.

تاریخ دریافت: مهر ۱۳۹۹
تاریخ پذیرش: خرداد ۱۴۰۰

کلیدواژه‌ها: مسمومیت، طبقه‌بندی، تشخیص، درمان، فوریت‌های پزشکی، طب ایرانی، تاریخ پزشکی

مقدمه:

مسمومیت یکی از اورژانس‌های شایع پزشکی بوده که در اثر ورود و تماس مادهٔ خارجی به بدن انسان از راه‌های گوناگون (خوراکی، استنشاقی، تماسی و تزریقی) ایجاد گشته و موجب به‌هم خوردن تعادل فیزیولوژیک، جسمانی یا روانی انسان و بروز علائم و نشانه‌های خاصی در فرد مسموم می‌شود (۱). بر این اساس مسمومیت خوراکی یکی از شایع‌ترین انواع مسمومیت به‌شمار می‌آید (۲). در این نوع مسمومیت، مادهٔ سمی از راه دهان وارد بدن گشته و پس از مدتی عوارضی در فرد مسموم ایجاد می‌کند. درمان‌های رایج مسمومیت خوراکی

* فرد مسئول مکاتبات: enasiri@mazums.ac.ir

عبارت‌اند از: «القای استفراغ، شست‌وشوی معده، تجویز مسهل و تجویز شارکول فعال» (۳).

مسمومیت خوراکی شامل مصرف مایعات، مواد پاک‌کننده، غذاهای آلوده، گیاهان، الکل و تناول انواع گوناگون داروها و مواد شیمیایی است (۴). مصرف خوراکی گیاهان و قارچ‌های سمی موجب تحریک دستگاه گوارش، ایجاد مسمومیت و مرگ‌ومیر افراد می‌شود (۵). مسمومیت غذایی به‌دنبال مصرف غذای آلوده به سموم طبیعی، شیمیایی یا میکروبی ظاهر می‌گردد (۶). براساس گزارش سازمان جهانی بهداشت، سالانه تا ۶۰۰ میلیون نفر دچار مسمومیت غذایی می‌شوند (۷). مسمومیت غذاهای دریایی در آمریکا و آسیای جنوب شرقی عامل اصلی بیماری‌های ناشی از مواد غذایی بوده که در موارد جدی به مرگ می‌انجامد (۸). بوتولیسم نوعی مسمومیت غذایی کشنده است (۹). مسمومیت خوراکی با قرص برنج طی سالیان اخیر موجب افزایش مرگ‌ومیر در ایران شده است (۱۰). همچنین آمارها بیانگر این است که در ایران و سایر نقاط دنیا مسمومیت در اثر مصرف خوراکی انواع داروها، علت بستری و مرگ تعداد زیادی از افراد می‌باشد (۱۱، ۱۲).

با ظهور اسلام و با توجه به تأکیدات فراوان در جهت رعایت بهداشت فردی و جمعی و نیز با توجه به توصیه‌های آنان به فراگیری دانش، زمینه و انگیزه‌های قوی و جدیدی جهت گسترش آموزه‌های بهداشتی- درمانی به‌وجود آمد. از سوی دیگر به‌تدریج تعدادی از پزشکان شروع به تألیف و تصنیف کتاب‌های طبی ارزشمند نمودند (۱۳). این حرکت در واقع طلیعهٔ تحوّلی بزرگ و دوره‌ای جدید در تاریخ طب ایرانی- اسلامی بود که در آن پزشکان مسلمان به تألیف کتب طبی و نوآوری در طب پرداختند. در سده‌های بعدی با نگارش آثار بزرگ پزشکی و تأسیس بیمارستان‌های متعددی در شهرهای مختلف رشد چشمگیری در سطح بهداشتی و درمانی جوامع اسلامی به‌وجود آمد (۱۴).

بر این اساس با توجه به چنین ذخایر ارزنده‌ای، در متون تاریخی پزشکی ایران از قرن سوم تا هفتم هجری با تأکید بر چهار کتاب «*فردوس الحکمه فی الطب*» تألیف علی‌بن‌ربّن طبری (قرن سوم)، «*الحاوی فی الطب*» تألیف محمدبن‌زکریای رازی (قرن سوم و چهارم)، «*القانون فی الطب*» تألیف ابوعلی سینا (قرن چهارم و پنجم) و «*ذخیرهٔ خوارزمشاهی*» تألیف سید اسماعیل جرجانی (قرن پنجم و ششم) به مباحث ارزشمندی در مورد مسمومیت‌های خوراکی اشاره شده است (۱۵-۱۸). طبیبان ایرانی در بخش‌هایی جداگانه و اختصاصی از آثارشان، انواع مسمومیت‌های خوراکی را به‌طور منظم طبقه‌بندی کرده‌اند و نحوهٔ تشخیص، علائم، نشانه‌ها و انواع روش‌های درمانی در مسمومیت‌های خوراکی را بیان نموده‌اند. لذا با توجه به منابع ارزشمند طبی تاریخی ایران ممکن است در جهت ریشه‌یابی مسمومیت خوراکی و عوامل ایجادکنندهٔ آن و همچنین طبقه‌بندی، پیشگیری و درمان مسمومیت خوراکی یا راه‌های کاهش آن کمک‌کننده باشند.

با بررسی متون و کتب تاریخی و نیز پژوهش در مقالات جدید، ظاهراً تا کنون مقاله یا تحقیقی با این عنوان که به‌طور مستقل، اختصاصی و جامع به بررسی مسئلهٔ طبقه‌بندی، تشخیص و درمان مسمومیت‌های خوراکی براساس منابع طب ایرانی بپردازد، وجود ندارد. اما با بررسی در پژوهش‌ها و تحقیقات موجود در حوزهٔ طب ایرانی و تاریخ پزشکی ایران، می‌توان فهمید اشاراتی به‌صورت جداگانه به این مقوله شده است. الحمود در تحقیقی با عنوان «سیر سم‌شناسی در متون پزشکی اسلامی» (۱۹) به بررسی آثار دانشمندان اسلامی در مورد علم سم‌شناسی پرداخته است که تا حدودی مشابه تحقیق حاضر است. همچنین اسلامی در پژوهشی با عنوان «تاریخ زهرشناسی در ایران» (۲۰) سیر دانش سم‌شناسی در ایران را مورد بررسی قرار داده و معطر نیز در تحقیقی با عنوان «سم‌شناسی و درمان مسمومیت‌ها در آثار سید اسماعیل» به بررسی درمان مسمومیت‌های خوراکی در کتب *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* و *الاغراض الطبیه* و سایر آثار سید اسماعیل جرجانی پرداخته است (۲۱) که بیان‌کنندهٔ پاره‌ای از درمان‌های رایج در طب ایرانی هستند.

هدف از این مطالعه تعیین طبقه‌بندی، تشخیص و درمان فوریت‌های پزشکی در مسمومیت‌های خوراکی در قرون سوم تا هفتم هجری در متون طب ایرانی و مقایسهٔ آن با طب نوین امروزی می‌باشد. در این مطالعه به این پرسش پاسخ داده

خواهد شد که منابع طب ایرانی چگونه مسمومیت‌های خوراکی را طبقه‌بندی نموده و از چه روش‌های تشخیصی و درمانی و چه نوع مفردات دارویی برای درمان مسمومیت‌های خوراکی استفاده می‌نموده‌اند.

این مطالعه برگرفته از پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد رشتهٔ تاریخ علوم پزشکی جمال رضایی اوریمی با عنوان «بررسی طبقه‌بندی و درمان فوریت‌های پزشکی در مسمومیت‌ها در قرون سوم تا هفتم هجری در متون تاریخی پزشکی ایران اسلامی و مقایسهٔ آن با عصر حاضر» در دانشگاه علوم پزشکی مازندران است.

مواد و روش‌ها:

این پژوهش یک مطالعهٔ مروری است. در این مطالعه لغات کلیدی به زبان‌های فارسی «سم، مسمومیت خوراکی، گیاهان سمی و داروهای سمی»، عربی «السم، السموم المشروبه، السموم النباتیه، الأدویه النافعه للسموم» و انگلیسی « Poison, Gastrointestinal poisoning, Poisoning, Poisonous plants» در کتاب‌های *فردوس الحکمه فی الطب* تألیف علی‌بن‌ربّن طبری (قرن ۳ ه.ق.)، *الحاوی فی الطب* اثر محمدبن‌زکریای رازی (قرن ۳ و ۴ ه.ق.)، *القانون فی الطب* نوشته ابوعلی سینا (قرن ۴ و ۵ ه.ق.) و *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* نگاشته سید اسماعیل جرجانی (قرن ۵ و ۶ ه.ق.) و همچنین پایگاه‌های علمی داخلی نظیر SID, Magiran, Irandoc, و پایگاه‌های بین‌المللی نظیر ISI, Scopus, PubMed جست‌وجو شدند. بازهٔ زمانی موردجست‌وجو برای مشخص‌نمودن مقاله‌های موردنظر از سال ۱۹۹۵ تا ۲۰۲۰ در نظر گرفته شد. در این مطالعه تنها مطالعات پژوهشی اصیل و مروری امکان حضور داشته و مقالات به زبان‌های غیر از فارسی، عربی و انگلیسی از مطالعه خارج شدند. در انتهای امر نیز نتایج استخراج‌شده جمع‌بندی و تدوین گردید.

یافته‌ها:

نتایج اصلی این مطالعه که بر مبنای چهار کتاب اصلی متون طبی تاریخی در قرون طلایی طب اسلامی شامل *فردوس الحکمه فی الطب*، *الحاوی فی الطب*، *القانون فی الطب* و *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* می‌باشد (۱۵–۱۸)، به‌ترتیب به بررسی طبقه‌بندی سموم خوراکی، روش‌های تشخیصی و درمان مسمومیت‌های خوراکی پرداخته است و موارد موردنظر به‌صورت جداگانه تجزیه‌وتحلیل شده است.

بخش اول: بررسی طبقه‌بندی انواع سموم خوراکی

۱. تقسیم‌بندی براساس مزاج مادهٔ سمی

طبق نظر اطبای طب ایرانی تمامی سموم خوراکی موجود در طبیعت براساس مزاج به دو دستهٔ گرم‌مزاج و سردمزاج تقسیم می‌شوند. طبق این تعریف در مقالهٔ پنجم کتاب *فردوس الحکمه فی الطب* سموم گرم‌مزاج شامل زهر گیاهانی همچون بیش، بلادر و افربیون و سموم سردمزاج شامل زهر گیاهانی همچون بنگ، افیون (تریاک) و مردارسنگ می‌باشند (۱۸). طبق این اصل، ابن‌سینا در بخش ششم کتاب *القانون فی الطب* گیاهان سمی را نیز به دو دستهٔ گرم‌مزاج و سردمزاج تقسیم می‌نماید. گیاهان سمی همچون بیش، قرون‌السنبل، فرفیون، خربق سفید و خربق سیاه جزء دستهٔ گیاهان سمی گرم‌مزاج و گیاهان سمی همچون افیون (تریاک)، جوزماثل (تاتوره)، یبروح (مهرگیاه)، دروقینون (زیتونیه)، شوکران و قارچ از دستهٔ گیاهان سمی سردمزاج به‌شمار می‌آیند (جدول ۱) (۱۵).

۲. تقسیم‌بندی سموم براساس نوع مفردهٔ سمی

در یک تقسیم‌بندی دیگر براساس نوع مفردهٔ سمی، سموم به سه دستهٔ گیاهی، حیوانی و معدنی تقسیم شده که می‌توانند از راه خوراکی موجب مسمومیت در انسان شوند. گیاهان سمی مانند حشیش، قارچ، شوکران، تاتوره، خرزهره و خربق سیاه، حیوانات سمی مانند آلاکلنگ (ذراریح) و خرگوش دریایی و معدنیات سمی مانند گچ (جبسین)، مردارسنگ، جیوه، آهک و زرنیخ می‌باشند (جدول‌های ۱، ۲، ۳). رازی در کتاب *الحاوی فی الطب*، ۴۶ گیاه سمی، ۱۸ حیوان سمی و ۹ مادهٔ معدنی سمی (مجموعاً ۷۳ سم) را نام برده است. او در جلد پنجم کتاب *الحاوی فی الطب* بیان می‌کند که اگر ترب را بخورند، برای خفگی ناشی از مصرف قارچ کشنده سودمند خواهد بود (۱۷).

جدول ۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۱	آزاد درخت	*Melia azedarach* linn persian lilac	Terebinthacees	Melia azedarach	آزاذ درخت	شکوفه در سوم گرم و در اول خشک است.	اگر حیوان برگ درخت آزاد را بخورد می‌میرد. شاید چوبش هم سمی باشد.	درمان مسمومیت ناشی از آزاددرخت همانند درمان خرزهره است.
۲	افیون	*Papaver somniferum* L.	Papaveraceae	Opium poppy	تریاک	در چهارم سرد و خشک است.	علائم مسمومیت ناشی از تریاک عبارت‌اند از: سردی دست‌وپا، خارش و بوی تریاک بدن، سرگیجه، سکسکه، اختلال بینایی، کم‌حوصلگی، تنگی‌نفس، خواب‌آلودگی.	تریاق و مثرودیطوس باید داد. عطسه باید آورد و نباید گذاشت که در خواب شود. موی او می‌باید کند خاصّه موی صدغ و روغن‌های گرم چون روغن قسط می‌باید مالید در اندام‌های او و جندبیدستر می‌باید بویانید و در آبزن گرم باید نشاند تا تشنج نکند.
۳	بنگ	*Cannabis sativa* L.	Cannabinaceae	Hemp	بنج، حشیش، شاهدانه	بنگ سفید در اول سرد و خشک و بنگ سیاه در سوم سرد و خشک است.	دچار سستی اندام‌ها، تورم زبان، برآمدن کف از دهان، قرمزی چشم‌ها، سرگیجه، تنگی‌نفس، ناشنوایی و اختلال ذهنی می‌شود و صدای استر و کلاغ یا بوم را تقلید کند.	در حال ماءالعسل باید داد و شیر گاو و شیر بز و شیر گوسفند با انگبین و بی‌انگبین و حب الصنوبر با میپخته حلوا کرده و طبیخ انجیر و خردل و حرف و سیر و پیاز سود دارد. تریاق بزرگ و مثرودیطوس نافع است.
۴	انجره	*Urtica dioica* L.	Urticaceae	Nettle	بزر گزنه	در اول سوم گرم و در دوم خشک است.	علائم کسی که در اثر خوردن بزر گزنه دچار مسمومیت شود، مانند مسمومیت با پیاز دشتی است.	همان علاج مسموم‌شدن از پیاز دشتی لازم است
۵	بزرقطونا	*Plantago psyllium* L.	Plantaginaceae	Psyllium	اسفرزه		همه تن سرد گردد و غمناک شود و نفس تنگ شود و تمدد و تاسه و خدر پدید آید.	درمان مسمومیت با بزرقطونا همانند درمان مسمومیت با گشنیز است.
۶	بلادر	*Anacardium occidentale* L.	Anacardiaceae	Cashew nut	قرص کمر، حب الفهم	در آخر چهارم گرم و خشک است.	به التهاب مبتلا می‌شود و بیماری‌های سخت می‌گیرد و گاهی اوقات اندامی از اندامان تنش از کار می‌افتد.	ابتدا روغن بادام، روغن کنجد، کره، روغن حیوانی، شیر، غذاهای چرب و آبگوشت‌های چرب بخورد تا درد سوزش و گزش تسکین یابد. بعداً ماست گاوی و روغن بنفشهٔ سردشده و آب‌میوه‌های سردشده بخورد.

ادامهٔ جدول۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۷	**بیش**	*Aconitum ferox* wall	Ranunculaceae	Aconite	بیش	در منتهای گرمی و خشکی است.	آماسیدن لب‌ها، تورم زبان، برآمدن چشم‌ها، سرگیجه پیاپی، غش‌کردن و ازکارافتادن ساق پاها که نشانهٔ بدحالی است.	قی‌کردن همراه با تناول پیاپی روغن حیوانی و تناول آب پوست بلوط با خمیر ترش پخته مفید است. داروی مشک و تریاق بزرگ پادزهرند. بیخ کبر پادزهر بیش است.
۸	**پوست کُرِنج**	*Oryza sativa* L.	Gramineae	Rice	شلتوک، ارز، برنج	در دوّم، خشک و در سردی و گرمی معتدل	فرد دچار درد دهان و زبان، تورم زبان، سرایت درد به مری و معده و روده‌ها و التهاب سراسر بدن می‌شود.	درمان آزاردیدن از خوردن شلتوک همان درمان مسموم‌شدن از آلاکلنگ (ذراریح) است.
۹	خانق الذئب	*Aquilegia vulgaris* L.	Ranunculaceae	Columbine	تاج‌الملوک	در آخر سوم سرد و خشک است.	دچار خشکی و تورم دهان، عدم تکلم، پرش گیجگاه و لرز و تشنج، رنگ‌پریدگی صورت، تورم شکم و خفگی می‌شود.	درمان مسمومیت ناشی از تاج‌الملوک همانند درمان مسمومیت با درونه است. قی‌کردن، حقنه و خوردن خبث الحدید، پنیرمایه و حسوهای چرب (غذایی رقیق از حبوبات) مفیدند.
۱۰	**تربد زرد**	*Operculina turpethum*	Convolvulaceae	Indian jalap	تربد	در اولِ سوم، گرم و در آخر خشک	علائم مسمومیت با تربد شبیه به علائم مسمومیت با خربق سیاه و قارچ سمی سیاه است.	علاجش همان علاج‌های مسمومیت ناشی از خربق سیاه و قارچ سمی سیاه است، جز اینکه باید زیاد روغن بادام بخورد.
۱۱	**ثافسیا**			Thapsia garganica	صمغ فیجن کوهی	در آخر سوم گرم و خشک است.	احتباس مدفوع و ادرار، آماسیدن زبان، تورم و قرقر شکم، سوزش گلو، درد سوزشی معده، بیرون‌زدگی چشم‌ها، برافروختگی چهره، ظهور جوش‌های ریز سرخ بر بدن، غش‌کردن و تنفس کوتاه.	باید همین که احساس مسموم‌شدن کردند، بی‌درنگ قی کنند و بعد از قی‌کردن شیر و روغن حیوانی و کره بخورند. روغن گل در شیر ریزند و بدان غرغره کنند. روغن گل با اسکنجبین و خاراگوش خیسیده در آب بخورند. بزر خاراگوش پادزهر سم صمغ فیجن کوهی است. سقز درخت بنه، بیخ انگدان و آب‌پز مرزه مفیدند.
۱۲	**جبلاهنگ**	*Reseda canescens* Sesamoides		Reseda alba	تخم خار زرد	گرم و خشک است.	پیامدهای آن با پیامد کندس و خربق سیاه یکی است.	درمان مسمومیت با جبلاهنگ همچون درمان کندس و خربق سیاه است.

ادامهٔ جدول۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۱۳	**خامالاون**	*Cardopatium corymbosum* Pers	Compositae		کمالیون، اشخیص، هفت‌بند		قی و اسهال زیاد، درد شدید گزشی در درون بدن، غلغلک‌دادن گلو و سکسکه، ابتلا به کزاز و گرفتگی صدا.	باید پیاپی و بدون تأخیر و فاصله برای کاستن از تأثیر آن شیر و روغن حیوانی و گلاب و قند بخورند. اگر کار به دشوارتر کشید، ناگزیر باید تریاق و مثرودیطوس بخورند.
۱۴	**خانق النمر**	*Aconitum napellus* L.	Ranunculaceae	Aconite	ببرکش، قونیطون	در چهارم سرد و خشک است.	سم قاتل است.	برگ این گیاه با پیه مخلوط کنند و با نان بپزد گرگ و سگ و روباه و پلنگ از این نان بخورند فوراً می‌میرند.
۱۵	**خربق ابیض**	*Veratrum album* L.	Liliaceae	White hellebore	خربق سفید، وراتر	در وسط سوم گرم و خشک است.	علائم ناشی از مسمومیت خربق سفید شامل استفراغ، خفگی، اسهال شدید، سستی بدن و تعریق سرد و تشنج می‌باشد.	باید هرچه زودتر دارو را به‌وسیلهٔ حقنه و قی بیرون دهند. روش‌های جلوگیری از خفگی را به‌کار برد. اگر بیمار به تشنج مبتلا شد، شیر و روغن حیوانی به حد زیاد بخورد. مالیدن بدن با مرهم‌های نرم و نرم‌کننده و نشستن در آبزن ولرم و به‌کاربردن روش‌های معالجهٔ تشنج خشک مفید است.
۱۶	**خربق اسود**	*Helleborus niger* L.	Ranunculaceae	Hellebor Black	خربق سیاه	تا سوم گرم و خشک است.	از مصرف خربق سیاه مسموم به اسهال شدید و خفگی مبتلا می‌شود. اگر به وزن دو درهم بخورند متشنج می‌شوند و می‌میرند.	ابتدا باید با وسایلی که اثر سم را کاهش می‌دهند اثر سم خربق سیاه را کاهش داد. خوردن خاراگوش و آبگوشت چرب مفید است. گذاشتن پارچه‌ای گرم بر جای متورم و گذاشتن داروهای بادپراکن سودمند است.
۱۷	**دادی**	*Hypericum perforatum* L.	Hypericaceae	Hypericum Hard hay	جوجادو، هوفاریقون	مایل به گرمی و در دوم خشک است.	چون از وی بسیار خورند بکشد.	علاج وی قی‌کردن، اسهال، شیرخوردن، مسکه و روغن گاو است. باید طبع را نرم کرد و اسفیدبای چرب بیاشامند و غذاهای چرب بخورند.
۱۸	**دبق**	*Viscum album* L.	Loranthaceae	Mistletoe	مویزک عسلی	در سوم گرم و خشک است.	دچار سرگیجه، دل‌پیچه، قرقر شکم و قبض شکم می‌گردد.	درمان شامل قی‌کردن با خوردن آب و عسل، حقنه‌کردن به‌وسیلهٔ مایهٔ حقنه نرم و نرمی‌بخش، خوردن خاراگوش و اسکنجبین است.

ادامهٔ جدول۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۱۹	دروقینون	*Dorycnium* L.	Leguminosae	Dorycnium spp	زیتونک، زیتونیه	در سوم گرم و خشک است.	به‌هم خوردن دل، سکسکه، دل‌پیچه، غش و اسهال و حالتش به حالت بیماری ایلاوس می‌ماند.	از چهار روز الی هفت روز مسموم از زیتونک می‌میرد و قبل از مرگ سراسر بدنش تخدیر می‌شود. علاجش همان علاج هر داروی مخدر سمی دیگر است.
۲۰	درونه	*Doronicum Pardalianches* L.	Compositeae	Roman leopard's bane	درونه، درونک	در سوم گرم و خشک است.	خوردن درونه موجب سراسیمگی و سیاهی و تیرگی چشم‌ها هنگام ایستادن می‌شود و در سینه احساس سنگینی می‌کند.	باید بی‌درنگ آب قدومه بنوشند و قی کنند و بعد حقنه شوند. بعد از حقنه داروهایی از قبیل مرزه کوهی، گندنای بیابانی، فیجن، خاراگوش، درمنه ارمنی بخورد یا به وزن یک درهم و نیم روغن بلسان بخورد. پنیرمایه و سپس آبگوشت‌های چرب مفیدند.
۲۱	دِفلی	*Nerium oleander* L.	Apocynaceae	Oleander	خرزهره	در سوم گرم و در دوم خشک است.	تناول زیاد موجب مرگ و اگر کمتر از حالتی که می‌کشد بخورند، دچار افسردگی شدید، تورم شکم و التهاب شدید می‌شوند.	طبیخ خرما و حلبه باید داد. بزر و خود پنج‌انگشت، آب‌پز پنج‌انگشت و پادزهری که از پنج‌انگشت سازند، رب انگور، انجیر با عسل، شکر، گلاب، قند و شیرینی‌ها همگی خوب‌اند. علاوه بر شیرینی‌ها باید از غذاهای چرب (هریسه‌ها) و لزج استفاده کنند. بعد از این معالجات حقنه شوند.
۲۲	دند چینی	*Croton tiglium*	Euphorbiaceae	Croton tiglium	کرچک‌ختایی	بسیار گرم است.	از خوردن این سم اسهال بسیار شدید رخ می‌دهد.	اگر امکان داشته باشد فوراً سم خورده قی کند. خوردن شیر و کره و دوغ زیاد به‌صورت پیاپی اثرات سم را کاهش دهد. باید بازدارنده اسهال استعمال شود. تریاق مفید است.
۲۳	سقمونیا	*Convolvulus scammonia* L.	Convolvulaceae	Scammony plant	محموده	در سوم گرم و در دوم خشک است.	کسی به وزن دو درهم سقمونیا بخورد می‌میرد.	باید به‌وسیله دوغ و قاوت سیب و رب به و رب ریواس و سماق از اثر سمیش بکاهند.
۲۴	شوکران	*Conium maculatum* L.	Umbelliferae	Hemlock	بیخ‌تفتی، باریقون	در چهارم، سرد و در سوم، خشک است.	مضرّت او آن است که خناق کند و دست و پای سرد شود و چشم تاریک گردد، به تشنج و خناق صعب ادا کند و بکشد.	ابتدا باید سم خورده حقنه و بعد از آن قی و سپس اسهال شود. بعد از آن، ماست گاوی و خاراگوش بخورد. آرد گندم سرشته‌شده و گذاشتن بر شکم و معدهٔ بیمار مفید است.

ادامهٔ جدول۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۲۵	شیر استبرک	*Calotropis procera.*	Asclepiadaceae	French cotton	خرک، اکرس	در سوم گرم و در چهارم خشک	خوردن سه درهم موجب پاره‌پاره شدن جگر خواهد شد و در روز دوم می‌میرد.	درمان مسمومیت ناشی از شیر استبرک، همان درمان مسمومیت از شیر گاو کشک است.
۲۶	شیر گاو کشک	*Euphorbia pityutha* L.	Euphorbiacea	Pityusa	شبرم	در دوم گرم و در سوم خشک	درد گزشی زیاد و اسهال بیش از حد.	باید در آبزن سرد نشیند.
۲۷	**فرفیون**	*Euphorbia helioscopia* L.	Euphorbiaceae	Euphorbia	شیرگیاه شیرسگ، افربیون	سرد و خشک است.	افسردگی بیش از حد (تاسه)، احساس درد گزشی در شکم، سکسکه (فواق) و اسهال افراطی، تیرگی چشم و سردی اندام‌ها.	قی‌کردن و سپس خوردن روغن حیوانی گدازیده و کره مفید است. نشستن در آب سرد و بعد از آن درمان مسموم قرون السنبل انجام دهد. در ادامه آب انار ترش، آب سیب، آب ماست بخورد.
۲۸	**فطر**	*Agaricus campestris* L.	Agaricaceae	Mushroom	سماروغ	سرد و تر در آخر سوم.	مضرّت او آن است که خناق آرد و ضیق‌النفس و باد در شکم و معده پدید آید و فواق و زردی روی و قشعریره و غشی و عرق سرد پس بکشد.	قی باید کرد به طبیخ ترب و پوره و خوردن خاکستر چوب رز با سکنکبین و چیزهای گرم برنهادن بر معده و شراسیف (دنده‌ها) مانند ارزن گرم‌کرده و نمک‌سوده و گرم‌کرده. آبکامه و برگ درخت انبروت و پوره و انگبین تریاق آن است.
۲۹	فیجن بیابانی	*Ruta graveolens* L.	Rutaceae	Wild	سذاب بری	در چهارم گرم و خشک است.	بیرون‌زدگی چشم‌ها از حدقه چشم و احساس سوزش و التهاب شدید.	علاجش آن است که به‌وسیلهٔ آب گرم و روغن زیتون قی کنند و بعد از آن علاج خرزهره و امثال آن را به‌کار برد.
۳۰	**قرون السنبل**	*Cornes d'ipis*	Ranunculaceae	Qorun -e - Sonbol	سنگهیا	در چهارم گرم و خشک است.	نشانی‌های بیماری سرسام در او پدید می‌آید، زبانش سیاه می‌شود و قطره‌قطره خون از ذکرش می‌چکد.	قی‌کردن با روغن گل ولرم و کافور و گلاب مفید است. داروهای گذاشتنی سرد مانند کافور و صندل بر کبد و قلب بیمار، خوردن قاوت سیب و قاوت (آرد) جو با گلاب قند و خوردن آب انار ترش، افشره پنیرک، هندوانه و آب تاجریزی مفیدند.
۳۱	**قونیون**	*Conium maculatum* L.	Umbelliferae	Hemlock	شوکران کبیر	خیلی سرد و خیلی خشک است.	درد گزشی، سکسکه، غش‌کردن، زردی رخسار، بوی بد و سردی تنفس.	درمان مسمومیت با قونیون همانند درمان مسمومیت با بیش و سایر داروهای سمی گرم‌مزاج است.
۳۲	**کنجاده کنجد**	*Sesamum indicum* L.	Pedaliacea	Sesame	سمسم، جلجلان	در اول گرم و تر است.	تفالهٔ کنجد که بسیار زیاد فشرده شده باشند، سم قاتل می‌شوند.	علاج آن مانند علاج کنجاده کرچک است.

ادامهٔ جدول۱. مشخصات انواع سموم گیاهی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۲۲-۲۶)

	نام سنتی	نام علمی	خانواده	انگلیسی	نام فارسی	طبیعت	علائم مسمومیت با گیاهان سمی	درمان مسمومیت
۳۳	**کبیکج**	*Ranunculus sceleratus* L.	Ranunculaceae	Ranunculus	کبیکه	در دوم گرم و خشک است.	این دارویی تیز است و به تیزی بکشد و سمش تندمزگی دارد.	درمان مسمومیت با کبیکج همچون درمان بلادر است. روغن‌ها و چربی‌ها بهترین علاج آن هستند.
۳۴	**الکزبره الرطبه**	*Coriandrum sativum* L.	Umbelliferae	Coriander	گشنیز و جلجلان	سردی و خشکی آن در دوّم است.	سرگیجه و سراسیمگی، اختلال عقل، کلفتی صدا، خواب‌آلودگی، فحش‌گفتن و بوی گشنیز از او پخش می‌شود.	قی‌دادن به‌وسیلهٔ روغن سوسن یا روغن زیتون. خوردن زردهٔ تخم‌مرغ با نمک و فلفل، خوردن آبگوشت مرغ چاق بسیار شور، خوردن آبگوشت غاز، خوردن آب شورشده با نمک.
۳۵	**کنجاده کرچک**	*Ricinus communis* L.	Euphorbiaceae	Castor oil plant	خروع، بیدانجیر	در آخر دوم گرم و خشک است.	تفالهٔ کرچک که بسیار زیاد فشرده شده باشند، سم قاتل می‌شوند.	درمان آن مانند درمان کنجاده کنجد است.
۳۶	**گرم دانه**	*Daphne gnidium* L.	Thymelaeaceae		هفت‌برگ	تا سوم گرم و خشک است.	تناول دو درهم موجب خارش، تورم و مرگ می‌شود.	درمان مسمومیت از گرمدانه همان درمان مسموم شدن از فربیون است.
۳۷	**گوزمایل**	*Datura stramonium* L.	Solanaceae	Datura	گوزماتل، تاتوره	در اول چهارم، سرد و در دوّم، خشک است.	علائم خوردن تاتوره کمتر از نیم درهم عبارت‌اند از: معمولاً سبب مرگ نمی‌شود، خواب‌آلودگی، مستی، سرگیجه، قرمزی چشمان و تم پیش چشم می‌آید.	بهترین علاج مسموم از تاتوره قی‌کردن به‌وسیلهٔ آب و بوره قرمز و روغن معمولی و روغن گرفته از پیه است. خوردن روغن و چربی، فلفل و عاقرقرحا و ثمر غار و دارچین و گند بیدستر سودمند است. دست‌وپایش را در آب گرم فروکند.
۳۸	**مازریون**	*Daphne mezereum* L.	Thymelaeaceae	Mezerum	هفت برگ	گرم و خشک در چهارم	علائم مسمومیت با مازریون شبیه به مسمومیت با خامالاون است.	درمان مسمومیت با مازریون شبیه به درمان مسمومیت با خامالاون است.
۳۹	**میویزج**	*Delphinium staphysagria* L.	Ranunculaceae	Delphinium	زبیب الجبل	گرم و خشک به درجهٔ سوم	علائم آن همچون علائم مسمومیت با زراریح است.	درمان آن همچون درمان مسمومیت با زراریح است.
۴۰	**یبروج**	*Mandragora officinarum* L.	Solanaceae	Mandragora	مهرگیاه	در سوم سرد و تا سوم خشک است.	علائم مسمومیت ناشی از مهرگیاه شبیه حالات تاتوره‌خورده است و بیمار دچار مرگ دروغین (خواب بدون اراده)، خارش شدید بدن، کزاز و ناشنوایی می‌شود.	درمان همانند تاتوره و افیون‌خورده است. داروهای عطسه‌آور مانند فلفل، جندبیدستر، فیجن، خردل و سرکه مفیدند. زفت بو کنند، دود فتیله چراغ‌موشی تازه خاموش‌شده را به بینی بکشند و تند بو کنند.

۳. تقسیم‌بندی براساس گوهر درونی ماده

اطبای طب ایرانی مفردات دارویی سمی را به دو نوع تقسیم می‌کنند. نوع اول، نوعی خاصیت سمی در آن هست و در گوهر سمی نیست که شامل داروهای عفونت‌آور مانند گوشت خرگوش دریایی، داروهای التهاب‌آور و گرم‌کننده، داروهای سردگرداننده مانند افیون (تریاک) و داروهای

بندآورندهٔ راه نفس در بدن مانند مردارسنگ می‌باشند. نوع دوم همان است که سرتاپای وجودش سمی است مانند گیاه سمی بیش که از بدترین نوع سموم است (۱۵، ۱۶). انواع مسمومیت‌های خوراکی براساس نوع مادهٔ سمی طبق نظر رازی در کتاب *الحاوی فی الطب* پنج نوع هستند که شامل سموم خوراکی ایجادکنندهٔ سوزش، سموم سرد، سموم دگرگون‌کنندهٔ طبیعت بدن، سموم متورم‌کنندهٔ اندام و سموم خفگی‌آور هستند (۱۷).

۴. تقسیم‌بندی سمیت جانوران سمی

طبق نظر اطبای طب ایرانی، تمامی جانوران سمی از نظر سمیت بر دو نوع هستند. نوع اول این است که خود جانور گوهر سمی داشته باشد، مانند خرگوش دریایی و آفتاب‌پرست (حرباء) و نوع دوم این است که حیوان در گوهر سمی نیست، امّا دگرگون می‌گردد و به سم تبدیل می‌شود، مانند گوشت ماهی سردشده و کهنه و شیری که در معده منعقد می‌شود. ابن‌سینا در گفتار دوم بخش ششم کتاب *القانون فی الطب* سم جانداران را به چهار نوع تقسیم می‌نماید: یکی اینکه گوشت حیوان خودبه‌خود سمی باشد؛ دوم اینکه همهٔ اندامان حیوان سمی باشد؛ سوم اینکه یکی از اندام‌های جاندار سمی باشد؛ چهارم اینکه نوعی از مادهٔ رطوبی در جاندار، سم باشد (جدول۲) (۱۵).

۵. تقسیم‌بندی براساس مرگ‌آور بودن

طبیبان ایرانی برخی از سموم را بسیار کشنده دانسته و مصرف آن را موجب آسیب شدید و مرگ در انسان‌ها، حیوانات و گیاهان می‌دانند. در کتاب *الحاوی فی الطب* برخی از گیاهان دارویی (۲۷ مفردهٔ گیاهی) همچون دارچین، کنجد، پونه و خربق سیاه خاصیت سمی و کشندهٔ جنین دارند (۱۷). ابن‌سینا در کتاب *القانون فی الطب* تعداد ۲۹ مفردهٔ کشنده (۲۵ مفردهٔ گیاهی و ۴ مفردهٔ حیوانی) همچون اکلیل‌الملک (ناخنک)، اسقیل (پیاز دشتی)، ابهل (ریس)، آذرگون (آذریون) و زرشک را نام می‌برد که چنانچه زن باردار آن‌ها را مصرف نماید موجب سقط جنین می‌شوند (۱۵). همچنین برخی از گیاهان مانند خربق سفید، درمنه و هلیون (مارچوبه)، خاصیت سمی و کشندهٔ حیوانات و برخی دیگر نیز خاصیت نابودکنندهٔ گیاهان را دارند. رازی در بخش مفردات دارویی *الحاوی فی الطب* (جلد ششم، جزء دهم) می‌گوید: «جعفیل (اسد العدس) مفردهٔ کشنده‌ای است که موجب از بین بردن گیاهان می‌گردد» (۱۷). طبری در مقالهٔ هشتم نوع هفتم *فردوس الحکمه فی الطب* می‌گوید: «من در طبرستان دیدم مردم برگ درخت بدبویی را چون در آب ریزند ماهیان مرده در آب پدیدار گردند. خرزهره یا دفلی چهارپایان را مرگ‌آور است و حشرات را بکشد» (۱۸).

بخش دوم: بررسی روش‌های تشخیصی در مسمومیت‌های خوراکی

دانشمندان ایرانی برای تشخیص مسمومیت خوراکی علاوه بر توجه به طبقه‌بندی گفته‌شده، روش‌های متعددی را ذکر نمودند (۱۵–۱۸). ابن‌سینا نحوهٔ تشخیص سموم خوراکی را معاینه‌کردن و بررسی دقیق، استشمام بدن بیمار، بررسی مادهٔ قی‌شده و توجه به طبقه‌بندی ذکرشده بیان می‌کند؛ به‌عنوان مثال وی در بخش ششم کتاب چهارم مسمومیت *القانون فی الطب* بیان می‌کند که علائم مصرف داروی سمی از نوع بسیار گرم و تند مانند زرنیخ و مرگ موش این است که مسموم احساس درد گزشی می‌کند، نفسش بریده برمی‌آید و دل‌پیچه دارد که نشان‌دهندهٔ معاینه و بررسی دقیق بیمار می‌باشد. همچنین کسی که از خوردن افیون مسموم شده است، تمام بدنش بوی افیون می‌دهد که بیان‌کنندهٔ استشمام بدن بیمار است و اگر کسی از خوردن خرگوش دریایی یا قورباغه مسموم شده باشد، قی‌کرده بوی گوشت و عرق می‌دهد که نشان‌دهندهٔ بررسی مادهٔ قی‌شده از سوی ابن‌سینا است (۱۵). طبیبان طب ایرانی بروز برخی از علائم را خطرناک دانسته که نشان‌دهندهٔ وخیم‌بودن فرد مسموم است. بر این اساس ابن‌سینا در قسمت سموم تناولی کتاب *القانون فی الطب* گوید که اگر شخص سم‌خورده غش کرد، کرهٔ چشم‌هایش برگشت و سیاهی ناپدید شد، امید به زنده‌ماندنش نیست (۱۵). همچنین سید اسماعیل جرجانی در گفتار نخستین از کتاب نهم *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* بیان می‌کند که اگر چشم‌ها سرخ شود و زبان از دهان بیرون افتد و نبض ساقط شود و عرق سرد آمدن گیرد در حال سخت بد باشد (۱۶).

جدول۲ انواع سموم حیوانی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۱۵-۱۸)

	نام جاندار	نام سنتی	نام انگلیسی	گونه	طبیعت	علائم مسمومیت با حیوانات سمی	درمان مسمومیت با حیوانات سمی
۱	**آلاکلنگ**	باغوجه، دارساس، ذراریح	Cantharides	کانتاریس	بعضی گفته‌اند بسیار گرم است و بعضی عقیده دارند که در دوم گرم و خشک است و گفتهٔ اولی درست‌تر است.	شکم‌درد شدید و دل‌پیچه، درد از دهان تا زهار، زخم‌شدن و چرک‌آلودشدن و تورم و درد مثانه، التهاب شدید اطراف ذکر و عانه، اختلال در ادرارکردن، وجود خون در ادرار، اسهال، غش‌کردن، سنگینی بدن و اختلال عقل و به‌هم خوردن دل، احساس مزه قطران و زفت در دهان.	باید قبل از هر چیز و بی‌درنگ به‌وسیلهٔ آب تودری (قدومه) مخلوط با بوره قرمز قی کنند و تکرار شود. سپس باید به‌وسیلهٔ آب‌پز کاه حقنه کرد. اگر برای حفظ مثانه، خون از مسموم آلاکلنگ‌خورده بگیرند (فصد باسلیق) خالی از بهره نیست. بعد از پاک‌سازی از راه قی‌کردن و حقنه پیاپی، شیر بنوشند، لعاب اسفرزه و آب خرفه و کره زیاد بخورند و در این حالت حقنه‌اش کنند. روغن گُل را در ذکر مسموم از آلاکلنگ بچکانند و وی را در آبزن پر از آب ولرم بنشانند.
۲	**خرگوش دریایی**	ارنب بحری	Sea bunnies	لیسه دریایی	بسیار گرم و حاد است.	تنگی نفس، قرمزی چشم، سرفهٔ خشک، خون تف می‌کند، هماچوری یا ادرار بنفش‌رنگ، درد معده، قی صفرا و خون افراطی، یرقان، افسردگی، درد کلیه، مدفوع بنفش‌رنگ، عرق بدبو، بی‌اشتهایی، ماهی را اگر ببیند متنفر می‌شود.	قی‌کردن و سپس خوردن شیر بز و شیر پستان زن که تازه دوشیده شده خوب است. خوردن شاخه‌های پنیرک و خطمی سبز آب‌پزشده، خوردن آبگوشت خرچنگ رودخانه‌ای و خوردن گوشت چلپاسه آبزی خوب است. گوشت یا خون جوجه‌تیغی پادزهر سم خرگوش دریایی است.
۳	**وزغه**	مارمولک خانگی، چلپاسه	Hemidactylus	گگو	در سوم گرم و خشک است.	فرد مسموم قی می‌کند و دلش به‌شدت به درد می‌آید.	همان علاج سایر سم‌های از این قبیل و علاج آلاکلنگ را می‌خواهد.
۴	**آفتاب‌پرست**	حرباء، بیض‌الحربا	Chamaeleonidae	پولک‌داران	در چهارم، گرم و خشک است.	هر کس تخم آفتاب‌پرست بخورد، بی‌درنگ می‌میرد.	درمان مسمومیت با آفتاب‌پرست همانند درمان مسمومیت با آلاکلنگ است.
۵	**حرذون**	بزمجه، مال‌مالی	Varanus	پولک‌داران	در سوم، گرم و خشک است.	کسی که گوشت حرذون بخورد، زبانش ورم می‌کند، بدنش می‌خارد، سردرد می‌گیرد، احساس درد سوزشی می‌کند.	خوردن مخلوط کنجد، خرنوب معمولی و شکر در روغن گاوی و خوردن زیاد شیر تازه دوشیده مفید است. چرب‌کردن بدن با روغن چرب و آبتنی‌کردن در حمام مفید است.
۶	**سالامندرا**	سمندر، عظائه	Caudata	Urodela	سرد است.	تورم زبان، از دست‌دادن عقل، سستی و سیاهی و عفونت بدن.	علاج آن قی و حقنه است. همچنین علاج مسمومیت با سمندر همان علاج افیون‌خورده است و باید پادزهرهای زیادی از قبیل تریاق فاروق، مثرودیطوس و امثال آن‌ها را به‌کار برند.
۷	**قورباغه**	ضفدع	Anura	دوزیستان	در سوم، سرد و در اوّل، خشک است.	فرد مسموم دچار بدرنگی، سستی و تورم بدن، درد سوزشی در گلو، تنگی‌نفس، سرگیجه، بوی بد دهان، تشنج، اسهال دیزانتری، اختلال ذهنی و بی‌اختیاری ادرار و مدفوع می‌شوند.	ابتدا باید به‌وسیلهٔ روغن زیتون و آب گرم خود را قی دهند، زیاد ورزش کنند، در حمام یا آبزن عرق کنند. روغن دارویی گرمی‌بخش بر تن مالند. داروی کرکم و داروی لاک بخورند.
۸	**قورباغه زرد**	ضفدع زرد	Anura	دوزیستان	در سوم، سرد و در اوّل، خشک است.	دچار بی‌اشتهایی، آروغ ترش، رنگ‌پریدگی، استفراغ، درد و تورم شکم می‌شود.	علاجش همان علاج قورباغه سبز مرداب‌زی و قورباغه سرخ آب‌زی است.
۹	**مراره الحیه**	زهره مار	-	-	در درجهٔ چهارم گرم و خشک است.	پیاپی غش می‌کند و امید چندانی در علاج نیست.	باید قبل از هر چیز و به فوریّت به‌وسیلهٔ روغن حیوانی مسموم را قی داد و بارها قی‌دادن تکرار شود. بعد از قی‌کردن کافی، تریاق و معجون مثرودیطوس بخورد. پادزهر از هر چیزی در این حالت بهتر است.
۱۰	**چَرز**	هوبره	Otididae	درناسانان	-	هر که گوشت او بخورد زفان او بیاماسد و درد سَرین پدید آید و چشم تاریک شود و خارش در همهٔ تن او تولّد کند.	ابتدا قی باید کرد. سپس حقنه باید کرد. در مرحلهٔ بعد، تریاق بزرگ دادن و مثرودیطوس باید داد. در نهایت شیر تازه و اسفیدباهای چرب باید داد.

جدول۳. انواع سموم معدنی، علائم و درمان مسمومیت با آن‌ها (۱۵-۱۸)

	نام فارسی	نام سنتی	نام انگلیسی	طبیعت	علائم مسمومیت با معدنیات سمی	درمان مسمومیت با معدنیات سمی
۱	**آهک**	نوره، حلاق‌الشعر	Calx Quick	در آخر اول گرم و در آخر دوم خشک است.	دچار خشکی دهان، درد معده، احتباس ادراری، اسهال خونی و بیرون‌آمدن آهک از ادرار و غش و خفگی می‌شود.	قی‌کردن، حقنه‌کردن و خوردن غذاهای چرب و نرم و نرمی‌بخش
۲	**زاج و زاج بلوری**	شب، زاک	Ferrous sulphate	در سوم گرم و خشک است.	زاج ریه را به‌شدت خشک می‌کند و به‌همین دلیل باعث مرگ می‌شود.	خوردن کره، شکر، ماءالشعیر و روغن بادام مفید است.
۳	**زرنیخ**	زرنیق، کبریت الارض	Orpiment Yellow Sulphioe of Arsenic	در سوم گرم و در دوم خشک است.	اگر کسی آهک و زرنیخ باهم خورده و مسموم شده است، دل‌پیچه می‌گیرد و قرحه در روده‌ها پیدا می‌شود و اگر تنها زرنیخ خورده است، همان بر سرش آید که بر مسموم مرگ موش‌خورده می‌آید.	ابتدا باید علاج همگانی و مقدماتی انجام داد. برای قی‌کردن باید آب گرم با گلاب قند به بیمار داد یا آب گرم و روغن بخورد و قی کند. افشره پنیرک بستانی (ملوکیه) را با عسل بخورد و بر دوام، شیر و لعاب‌ها و غذاهای لزج و غذاهای چرب و سوپ‌های چرب‌شده به‌وسیلهٔ پیه، بخورد.
۴	**زنگار**	زنگ مس، قینطوس	Basic acetate of copper verdigris	گرم و خشک بود در چهارم.	دل‌پیچه شدید، احساس درد شدید گزشی در گلوی بیمار، پاره‌شدن اندامان درون، قی‌کردن بی‌اراده و ظهور زخم در بدن.	درمان مسمومیت با زنگارخورده همانند درمان مسمومیت با زرنیخ‌خورده است.
۵	**زیبق**	جیوه، سیماب، شنگرف	Hydrargyrum vivum	در دوم گرم و تر است.	علائم و درمان مسمومیت با جیوه همانند علائم و درمان مسمومیت با مردارسنج است. کسی که جیوه مرده بخورد، دچار دل‌پیچه و پیچش روده‌ها، مدفوع خونی، سنگینی زبان و معده، تورم بدن و احتباس ادراری می‌شود.	درمان مسمومیت با جیوه نوشیدن شیر و استفراغ‌کردن است. ابتدا باید پاک‌سازی لازم به‌وسیلهٔ قی‌دادن انجام گردد و سپس باید داروهای پادزهر جیوه استعمال شود که عبارت‌اند از: خوردن مر، خوردن پیاپی عسلاب، خوردن عسلاب با بورک، انجام پوسته‌اندازی درونی و در نهایت حقنه‌کردن به‌وسیلهٔ داروهای نیرویخش قلب.
۶	**سفیداب**	اسفیداج	Cerussa	در دوم سرد و در سوم خشک است.	علائم مسمومیت شامل سپیدشدن رنگ زبان، سستی اندامان بدن، تشدید سرفه و سکسکه، اختلال ذهنی، احساس سردی مغز و بدن، خشکی بدن، غش‌کردن، درد قلب، تنگی‌نفس، کشیده‌شدن اطراف دنده‌های نزدیک شکم، سفیدشدن رنگ بدن و ادرار سیاه و خون‌آلود می‌باشد.	علاج سفیدآب‌خورده همان علاج مردارسنگ سفیدخورده است. خوردن سقمونیا با عسلاب، خوردن داروهای مدر، حقنه‌کردن، عدم خوابیدن، خوردن داروهای قی‌آور مانند روغن بابونه چشم‌گاوی، روغن سوسن و روغن نرگس، خوردن انگم، آلوبخارا و داروی شیره مغز درخت پشّه و جویدن کنجد مفید می‌باشد.
۷	**سونش سرب**	ابار، رصاص اسود	Lead	در دوّم سرد و خشک است.	علائم مسمومیت با سونش سرب مانند مردارسنگ سفیدشده است.	درمان مسمومیت با سونش سرب مثل مردارسنگ سفیدشده است.
۸	**سونش و ریم‌آهن**	خبث‌الحدید، سحاله‌الحدید	Iron rust	گرم و خشک است در دوّم	کسی که از خوردن ریم آهن مسموم شده دچار درد بسیار شدید شکم، خشکی دهان، التهاب و سردرد شدید می‌شود.	داروهای اسهال‌اور قوی ابتدا باید در شیر تازه ریزند و بنوشند که به کلی پاک‌سازی شوند. روغن حیوانی داغ‌شده و کره، بعد از اسهال‌شدن بخورند تا روی‌آورها فروکش کنند. روغن گل و روغن بنفشه و روغن بید در سرکه ریزند و به‌هم زنند و بر سر بپاشند و هر روز بخورند. آنگاه آبگوشت چرب که با روغن گاوی پخته است بخورند.
۹	**شنگرف**	زنجفر، شک، مرگ موش	Murcuric sulphide Cinnabar	در آخر دوم گرم و خشک است.	علائم آن همانند مسمومیت با جیوه است، اما ممکن است به حالت اسهالی شدید مبتلا آید و همین اسهال زیاد و شدید آشکارترین نشانهٔ خوردن مرگ موش است.	درمان مسمومیت با مرگ موش همان درمان مسمومیت با جیوه کشته‌شده و غذای مسموم‌شده است. باید سوپ‌های چرب و پیه نرم باشد.
۱۰	**گچ**	سنگ گچ، جبسین، جص	Gypsum inustum	سرد و خشک است.	علائم مسمومیت ناشی از خوردن گچ شبیه علائم ناشی از مسمومیت با سفیداب می‌باشد، اما خطر خفگی بیشتر است.	درمان مسمومیت با گچ همان درمان مسمومیت با سفیدآب و قارچ سمی است. خوردن لعاب‌های لزج در مراحل نهایی معالجه، خوردن سوپ‌های نرمی‌بخش، اسهال‌دادن به‌وسیلهٔ سقمونیا و ماء العسل و تکرار آن و انجام پوسته‌اندازی درونی مفید است.
۱۱	**مردارسنگ سفیدشده**	مردارسنج، لیتارژ	Lithargyoum	سرد و خشک است.	علائم آن عبارت‌اند از: تورم بدن، سنگینی زبان، بندآمدن ادرار و مدفوع، اسهال بیش از حد، سنگینی معده و روده‌ها و ممکن است مقعد بیرون جهد و پوست‌اندازی کند، بالایی‌های بدن بادکرده می‌شوند، برآمدن غده‌های بسیار سخت در شکم، طوسی‌شدن رنگ بیمار، تنگی نفس و خفگی بیمار.	درمان مسمومیت با مردارسنگ عرق‌کردن، ادرارریختن و اسهال‌شدن است.

طبق نظر رازی در *الحاوی فی الطب* تشخیص مسمومیت‌های خوراکی از طریق معاینه و بررسی دقیق بیمار، مشاهدهٔ علائم، نشانه‌ها و وضعیت بالینی بیمار مسموم (جدول‌های۱، ۲، ۳) انجام می‌شود. وی پیامد مسمومیت ناشی از خوردن گیاه بنگ را مستی، به‌هم‌خوردگی عقل، سرگیجه، سستی، تاری دید، سرخی رخساره، تنگی‌نفس و ازحال‌رفتن بیان می‌کند (۱۷).

رازی در جلد پنجم کتاب *الحاوی فی الطب* یکی از روش‌های تشخیص مسمومیت‌های خوراکی به‌منظور کشف سم‌های آمیخته‌شده در موادّ غذایی را استفاده از جانوران و پرندگان خانگی می‌داند. وی تأکید می‌کند که باید در خانه حیواناتی از قبیل طاووس، قو، طوطی و خارپشت نگه داشت؛ زیرا این حیوانات با نشانه‌های نمایان، هشداردهندهٔ وجود سم در جایی هستند و علائم، نشانه‌ها و رفتارهایی از خودشان بروز می‌دهند که دلالت بر وجود سم می‌باشد. رازی در مورد رفتار پرندگان هنگام مسمومیت با سموم می‌گوید که طاووس به پای‌کوبی و فریادکشیدن می‌افتد. قو راه‌رفتنش سنگین و دشوار می‌شود. طوطی فریاد می‌کشد و خود را پرتاب می‌کند و خارپشت آرام می‌گیرد و می‌گریزد (۱۷).

راه‌های تشخیص سموم خوراکی از نظر جرجانی شامل سه راه استشمام بدن، تشخیص از طریق بررسی نوع مادهٔ قی‌شده و بررسی احوالات فرد است. جرجانی در باب سوم گفتار نخستین از کتاب نهم *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* می‌گوید: «نخست بوی دهان و اندام‌ها نگاه باید کرد که بعضی داروهاست که بوی دهان از آن خبر دهند، چون افیون (تریاک) که بوی او بتوان دانست» (۱۶).

بخش سوم: بررسی روش‌های درمانی در مسمومیت‌های خوراکی

در بخش سوم این پژوهش به تعیین انواع روش‌های درمانی دارویی و غیردارویی در فوریت‌های مسمومیت براساس متون تاریخی پزشکی ایران (۱۵–۱۸) پرداخته شده است. این روش‌ها توسط اطبای طب ایرانی در درمان مسمومیت‌ها، استفاده می‌شدند (جدول‌های ۱، ۲، ۳).

علی‌بن‌ربّن طبری در بخش مسمومیت کتاب *فردوس الحکمه فی الطب*، درمان مسمومیت با سموم گیاهی (مانند بیش، قارچ و سورنجان)، سموم جانوری (مانند موش و عنکبوت) و سموم معدنی (مانند مردارسنگ و برادهٔ پولاد) را به‌صورت جداگانه بیان کرده است، به‌طوری‌که برای درمان مسمومیت ناشی از گیاهان سمی به روش‌های دارویی همچون استفاده از مفردات دارویی تناولی و مالیدنی، انواع پادزهرها و تریاق‌ها (مانند تریاک اکبر، داروی قیصر، داروی مترودیتوس)، داروهای مرکب، مرهم‌ها و تناول شیر و روش‌های غیردارویی مانند قی‌نمودن (استفراغ‌کردن)، حقنه‌کردن (تنقیه) و عطسه‌کردن اشاره کرده است؛ به‌عنوان مثال از نظر طبری درمان مسمومیت ناشی از افیون یا تریاک شامل ایجاد تهوع با خوردن آب شوید و عسل، تنقیه‌نمودن، عطسه‌کردن و خوردن سداب و آب افسنتین است (۱۸).

رازی در درمان مسمومیت خوراکی به استعمال مواد غذایی، داروها (روش‌های دارویی و غیردارویی)، قی‌نمودن (استفراغ‌کردن) و حقنه‌کردن تأکید می‌کند. درمان‌های غیردارویی عبارت‌اند از: «خون‌گیری یا حجامت، به‌کارگیری داروهای مسهل، وادار به عطسه‌کردن، قراردادن اندام‌ها در آب داغ، وادارکردن به دویدن، عرق‌کردن و حمام‌رفتن» (۱۷). رازی در درمان مسمومیت ناشی از گیاه سمی تاتوره می‌گوید که ابتدا باید با بورهٔ ارمنی قی نموده و سپس شوربا را خورانده و تن فرد مسموم را داغ کرده تا خون او لخته نشود. بعد از آن او را وادار به دویدن کنند و روغن بان به تن او بمالند (۱۷). همچنین برای درمان مسمومیت خوراکی طبق طبقه‌بندی گفته‌شده و به‌طور اختصاصی رازی می‌گوید: «شیر برای درمان خورندگان زهری که گزندگی و سوزش دارد خوب است. سیر سازگار با درمان زهرهای سرد است. سرکه برای درمان زهرهایی که اندام را بادناک و ستبر می‌کند و خفگی‌آورند مانند قارچ خوب است. نمک دگرگون‌کنندهٔ جوهر داروها و مواد و اخلاط زائد است» (۱۷).

رازی در کتاب *الحاوی فی الطب* در مورد درمان مسمومیت‌های خوراکی با علل ناشناخته می‌گوید: «هرگاه کسی

نداند چه خورده است باید بی‌درنگ به درمان او بپردازید و هرگز چشم‌انتظار پیداشدن نشانه‌ها نباشید. باید او را با نوشیدن آب نیمه‌گرم و روغن جانوری به بالاآوردن وادار نمود یا پخته تخم گزنه و روغن جانوری بخورانید تا شکم را روان نماید و قی کند. سپس شیر بخورد تا سوزندگی زهر را بکاهد. کره نیز مناسب است؛ بنابراین تا جایی که امکان دارد معده را پاک‌سازی نمایید و سپس تنقیه کنید. بعد از تهی‌سازی باید نیم‌گرم‌ها را به‌کار برد که دگرگون‌کنندهٔ مزاج هر چیزی است که به‌جا مانده است. سپس باید در جست‌وجوی پیامدهای پدیدآمده از کاربرد زهر باشید» (۱۷).

ابن‌سینا در کتاب *القانون فی الطب* و در بخش مسمومیت، به درمان‌های دارویی و غیردارویی و نحوهٔ استعمال انواع گوناگون مفردات گیاهی، حیوانی و معدنی را به‌طور منظم و در یک دسته‌بندی خاص اشاره کرده است. براساس تحقیقات ما در کتاب *القانون فی الطب*، ۷۴ گیاه سمی، ۲۳ حیوان سمی و ۱۵ مادهٔ معدنی سمی (مجموعاً ۱۱۲ سم) موجب مسمومیت خوراکی در انسان می‌شوند (۱۵).

ابن‌سینا در درمان مسمومیت‌های خوراکی، چهار مرحلهٔ درمانی عکس‌العمل سریع، قی‌نمودن، حقنه‌کردن و درمان اختصاصی متناسب با نوع و جنس سم را پیشنهاد داده است. از نظر وی، اولین اقدام در درمان مسمومیت خوراکی واکنش سریع است. وی می‌گوید: «مسئلهٔ مهم و حیاتی در علاج کسی که سم خورده است زود به داد رسیدن و بی‌درنگ به علاج پرداختن است» (۱۵).

دومین اقدام درمانی قی‌نمودن است. ابن‌سینا در بخش داروهای سمی *القانون فی الطب* می‌گوید: «همین که کسی احساس کرد که سم خورده، باید قبل از آنکه تأثیر سم بدن را فراگیرد و انتشار یابد، آب ولرم، روغن کنجد و روغن زیتون بخورد و خود را قی دهد و تا می‌تواند این کار را ادامه دهد. برای درمان التهاب شدید بعد از قی‌کردن، باید گلاب سردشده بخورد. همچنین در انتهای قی و بعد از پاک‌سازی‌نمودن بدن از بالا و پایین، فرد مسموم باید شیر فراوان بنوشد». وی در این مرحله توصیه به نوشیدن آب زیاد، خوردن غذای زیاد، خروج سم از بدن همراه با مدفوع اسهالی و تناول پادزهر گِل مهرزده (طین مختوم) می‌نماید و تأکید می‌کند که در هیچ حالتی نباید از خوردن شیر غافل شد (۱۵).

سومین اقدام درمانی حقنه‌کردن (تنقیه) است. ابوعلی سینا در ادامه بیان می‌کند که بعد از قی، سم‌خورده لازم است که حقنه شود. به‌ویژه اگر احساس کرد که درد ناشی از سم به پایین‌های بدن رسیده است حتماً باید حقنه شود (۱۵). سایر راهکارها و اقدامات مؤثر درمانی مورداشاره ابن‌سینا در بخش مسمومیت *قانون* شامل وادارکردن بیمار به بیدارماندن، استعمال چیزهای خوش‌بو (عطر)، پوشیدن لباس خوش‌بو، جای راحت و خنک، عطسه‌کردن، ماساژ دهانهٔ معده، دمیدن هوا در دهان و چیدن مو از بدن است.

اقدام درمانی بعدی، درمان اختصاصی متناسب با نوع و جنس سم است. درمان سم‌های تندمزه شامل شیر تازه‌دوشیده، کره و روغن بادام و روغن حیوانی است. درمان سم‌های التهاب‌آور استفاده از کافور و گلاب و آب گشنیز و نیز آشامیدن دوغ سرد تهیه‌شده از ماست گاو است. درمان سم مخدر شامل تریاق، داروی صمغ انگدان و خوردن سیر است. درمان مسمومیت با موادی که تمام اجزای آن سمی است مانند گیاه سمی بیش شامل تناول مثرودیطوس (میترادات)، تریاق، داروی مشک و پادزهر است (۱۵).

شیخ‌الرئیس داروهای مورداستفاده در درمان مسمومیت‌های خوراکی را به سه دستهٔ داروهای کاهش‌دهندهٔ شدت اثر سم مانند شیر و پادزهر، داروهای خارج‌کنندهٔ سم مانند گِل مهرزده (طین مختوم) و داروهای مقابله‌کننده با تأثیر سم در بدن مانند سیر تقسیم می‌کند. همچنین وی داروهایی را نام می‌برد که برای درمان هر حالتی از مسمومیت مفید هستند و آن‌ها را پادزهر مناسبی برای افراد سم‌خورده می‌داند. این پادزهرها عبارت‌اند از: الف) پادزهرهای گیاهی: مانند ثمر درخت عرعر، بیخ گیاه بخور مریم، پونه، بزر شلغم، قارچ چمنی، پرسیاوشان، بزر و برگ پنیرک، دارچین، بزر ترتیزک آبی، صمغ انگدان و ثمر درخت سکبینج بیابانی؛ ب) پادزهرهای حیوانی: مانند مغز خرگوش، جندبیدستر (گناد سگ آبی) و گوشت راسوی بیابانی؛ ج) پادزهرهای ترکیبی و د) تریاق‌ها: مانند تریاق مثرودیطوس (۱۵).

سید اسماعیل جرجانی در کتاب نهم *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* درمان مسمومیت‌های خوراکی را قی‌نمودن، خوردن شیر تازه، حقنه‌کردن و درمان اختصاصی متناسب با نوع و جنس سم می‌داند و آن‌ها را موردتأکید قرار می‌دهد و می‌گوید «اگر بینند که قوّت ضعیف می‌شود و غشی می‌افتد و عرق سرد همی‌آید، بباید دانست که دارویی است که گوهر آن ضدگوهر مردم است و این بدترین زهرهاست» (۱۶).

بحث:

با توجه به یافته‌های این مطالعه در دو بخش مطالعهٔ متون طب ایرانی و مطالعهٔ پزشکی نوین مشخص شده است که قرابت‌های نزدیکی در زمینه‌های تشخیصی، پیشگیری و درمان مسمومیت‌های خوراکی وجود دارد که در این مطالعه شامل هرگونه سمومی است که از طریق مفردات و داروها از راه گوارش به بدن انسان راه می‌یابند.

نتایج اصلی این مطالعه که بر مبنای متون منتخب طب ایرانی در قرون سوم تا هفتم هجری می‌باشد (۱۵–۱۸)، موادی که موجب مسمومیت خوراکی می‌شوند شامل گیاهان سمی، جانوران سمی و معدنیات سمی می‌باشند. شیوع مسمومیت‌های خوراکی در طب عصر حاضر همانند گذشته بسیار شایع است که علت آن می‌تواند سهولت و آسان‌بودن راه دسترسی و به‌کارگیری آن باشد (۲، ۲۷).

با توجه به شیوع بالای مسمومیت‌های خوراکی در گذشته که اغلب موارد ناشی از تناول انواع گوناگون مفردات دارویی بوده است و از طرفی با توجه به بالابودن مسمومیت‌های دارویی در عصر حاضر که اغلب به‌صورت خوراکی رخ می‌دهد (۲، ۱۱)، می‌توان این‌طور استنباط کرد که شایع‌ترین علت مسمومیت‌های خوراکی در گذشته و عصر حاضر استفاده از دارو بوده است؛ یعنی در گذشته مفردات دارویی (گیاهی، حیوانی و معدنی) و در عصر حاضر داروهای شیمیایی و صناعی، ایجادکنندهٔ اغلب مسمومیت‌های خوراکی هستند.

در طب ایرانی، مسمومیت‌های خوراکی براساس نوع مادهٔ سمی مشتمل بر سه طبقهٔ گیاهی، حیوانی و معدنی هستند. امّا طبق طب امروزی، انواع مسمومیت‌ها براساس طبقه‌بندی بین‌المللی بیماری‌ها (ICD-10) به دو نوع مسمومیت با دارو و مواد پزشکی و مسمومیت با مواد غیردارویی و غیرپزشکی تقسیم می‌شوند (۷). به‌نظر می‌رسد این تفاوت در تقسیم‌بندی به‌دلیل رشد و توسعهٔ جوامع امروزی و وجود مواد و داروهای شیمیایی و صنعتی فراوانی است که از دهه‌های قبل در عرصه‌های گوناگون وارد جامعه گردیده و زندگی انسان‌ها را تحت شعاع خویش قرار داده است، به‌طوری‌که گرایش تقسیم‌بندی سموم را از نوع مواد طبیعی به‌سمت مواد غیرطبیعی، شیمیایی و صنعتی سوق داده است. البته نوعی دیگر از دسته‌بندی سموم در کتاب *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* وجود دارد که تا حدودی مشابه طبقه‌بندی بین‌المللی بیماری‌ها (ICD-10) است. به این صورت که جرجانی سموم را به دو دستهٔ دارویی و غیردارویی تقسیم کرده است. نوع دارویی آن است که نوعی خاصیت سمی در آن هست و گوهرش سمی نیست که شامل داروهای عفونت‌آور (مانند خرگوش دریایی)، داروهای التهاب‌آور و گرم‌کننده (مانند شیر گیاه شیرسگ)، داروهای سردگرداننده (مانند افیون) و داروهای بندآورندهٔ راه نفس در بدن (مانند مردارسنگ) می‌باشند و نوع غیردارویی آن است که گوهرش سمی است مانند بیش، هلاهل و زهرهٔ پلنگ (۱۶).

طبق مطالعهٔ ما، در طب ایرانی گیاهان سمی ایجادکنندهٔ مسمومیت خوراکی را براساس مزاجشان به دو دستهٔ گرم‌مزاج و سردمزاج تقسیم‌بندی می‌کردند، اما در طب امروزی تقسیم‌بندی گیاهان سمی براساس مواد مؤثره‌شان است که شامل توکسالبومین‌ها، آلکالوییدهای آنتی‌کولینرژیک، گلیکوزیدهای قلبی، آمیگدالین و گلیکوزیدهای سیانوژنیک، سولانین، اگزالات‌های محلول و غیرمحلول، گیاهان مؤثر بر میکروتوبول‌ها و گیاهان با سمیت عصبی می‌باشند (۲۸، ۲۹). همچنین گیاهان سمی را از نظر تأثیراتی که بر بدن انسان می‌گذارند، به دسته‌های گوناگون همچون گیاهان سمّی مؤثر بر دستگاه عصبی، دستگاه گوارش، دستگاه ادراری، پوست و چشم، گیاهان جنین‌کش، گیاهان کشندهٔ انسان و گیاهان سمّی ایجادکنندهٔ خونریزی تقسیم می‌کنند (۳۰). دلیل چنین تقسیم‌بندی تفاوت در مبانی طب ایرانی و طب امروزی است.

طب سنتی ایران بر پایهٔ امور طبیعیه، بنا نهاده شده است و آن اموری هستند که تعادل بدن را از هر جهت حفظ می‌کنند و شامل ارکان، امزجه، اخلاط، اعضا، ارواح، قوا و افعال هستند (۳۱). مزاج هر فرد سالمی نشان‌دهندهٔ وضعیت بیولوژیکی بدن اوست که می‌تواند تعادل بدن وی را حفظ کند. به این صورت شناخت مزاج گیاهان یا مفردات سمی نقش مهمی در نوع درمان فرد مبتلا به مسمومیت خوراکی دارد (۳۲). همچنان که نتایج برخی تحقیقات جدید در مورد تأثیر عوامل گوناگون بر روی مزاج افراد نشان‌دهندهٔ مطابقت آن با نظرات حکمای طب ایرانی است (۳۳). همچنین محمدی فارسانی و همکاران در تحقیقی تعیین کردند که تظاهرات گرمی و سردی مزاج و عوامل مؤثر بر آن‌ها در طب ایرانی دارای تشابهاتی با عوامل مؤثر بر میزان متابولیسم پایه در طب جدید است که می‌تواند در حفظ سلامتی و درمان بیماری‌ها موردتوجه قرار گیرد (۳۴).

براساس منابع طب ایرانی، سموم خوراکی از راه‌های گوناگون از بدن دفع می‌شوند که شامل راه دهانی (قی‌کردن)، راه روده‌ای (اسهال)، راه پوستی (عرق‌کردن)، راه کلیوی (ادرارکردن)، راه تنفسی (عطسه‌کردن)، راه عروقی (حجامت، فصد و زالودرمانی) و دفع از طریق شیر مادر می‌باشد. در طب امروزی راه دفع سموم از طرق کلیه، کبد، تنفس، دهان، ترشح در بزاق، موها، ناخن‌ها و دفع در شیر است (۳۵). با دقت در این مورد متوجه می‌شویم که راه‌هایی که اطبای طب ایرانی برای دفع سموم به‌کار می‌بردند، با توجه به وضعیت فرد مسموم و نیز نوع سم موردنظر متفاوت و در عین حال متنوع بوده است که این امر با دانش پزشکی امروزی برابری می‌کند. طبیعتاً با توجه به پیشرفت گستردهٔ دانش پزشکی و توسعهٔ دستگاه‌ها و ابزارهای پیشرفته موردنیاز بیماران مانند دستگاه دیالیز می‌توان به این نتیجه رسید که تفاوت در ابزاری است که سموم را از بدن خارج می‌کنند وگرنه راه‌های دفع سموم به‌خوبی در گذشته شناخته‌شده بودند.

بنابراین با توجه به مطالب گفته‌شده در بررسی متون طبی تاریخی، شایع‌ترین علت مسمومیت خوراکی مربوط به جانوران و گیاهان سمی بوده است. در حال حاضر مسمومیت با گیاهان سمی وجود دارد، اما فراوانی آن به‌شدت بیان مسمومیت‌هایی که در متون تاریخی عنوان شده است، نیست (۳، ۵). شاید یکی از مهم‌ترین دلایل این وضعیت تغییرات اقلیمی و جغرافیایی و رویکرد زندگی مردم به‌صورت صنعتی و استفاده از داروها برای درمان بیماران باشد. همچنین ویژگی‌های اقلیمی، جغرافیایی و فعالیت‌های کشاورزی قرون سوم تا هفتم هجری با ویژگی‌های اقلیمی امروزه تفاوت‌های زیادی دارد.

نتایج اصلی مطالعهٔ ما نشان می‌دهد که دانشمندان ایرانی برای تشخیص و شناسایی نوع سم در مسمومیت‌های خوراکی، از روش‌های گوناگونی همچون معاینه و بررسی دقیق بیمار، بررسی علائم و نشانه‌ها، استشمام بدن بیمار، بررسی مادهٔ قی‌شده و به‌کارگیری جانوران و پرندگان خانگی استفاده می‌کردند. از شگفتی‌های قانون بوعلی اشاره به ایجاد حالت کزاز خفه‌کننده در اثر مسمومیت با افیون (تریاک) است. این عارضه را می‌توان سفتی قفسهٔ سینه و بندآمدن نفس دانست که امروزه به‌عنوان یکی از عوارض تجویز مواد افیونی کاملاً شناخته‌شده است (۳۶). رازی یکی از روش‌های تشخیص مسمومیت خوراکی را استفاده از جانوران و پرندگان خانگی به‌منظور کشف سموم آمیخته‌شده در موادّ غذایی می‌داند که از لحاظ پیشرفت در سطح روش‌های جدید علمی در پیرامون استفاده از جانوران آزمایشگاهی می‌باشند که به‌منظور آزمایش درجهٔ سمیّت ترکیب‌های شیمیایی و دارویی و در زمینه‌های دیگر پژوهش علمی انجام می‌شود (۱۹).

براساس یافته‌های حاصل از متون طبی تاریخی، درمان مسمومیت‌های خوراکی شامل درمان‌های عمومی یعنی اقدام سریع، قی‌کردن، خوردن شیر، حقنه‌نمودن و درمان‌های اختصاصی متناسب با نوع و جنس سم است. همچنین هر نوع سمی که فرد را مبتلا کرده باشد داروی ویژه یا پادزهر مخصوص به خود را دارد که شامل پادزهرهای گیاهی، پادزهرهای حیوانی، پادزهرهای ترکیبی و تریاق‌ها است. درحالی‌که اساس درمان مسمومیت‌های خوراکی و مصرف بیش از حد داروها در طب امروزی شامل مراقبت حمایتی، پیشگیری از جذب بیشتر سم، تشدید دفع سم و تجویز آنتی‌دوت و پادزهرهای اختصاصی است (۴).

مشابهت‌های کلی در درمان مسمومیت خوراکی در متون طبی ایرانی و طب امروزی وجود دارد که در طب ایرانی سه اقدام مهم درمانی شامل استفاده از داروهای کاهش‌دهندهٔ شدت اثر سم، داروهای خارج‌کنندهٔ سم و داروهای مقابله‌کننده با تأثیر سم در بدن است و همچنین اعمال یداوی مثل حجامت، فصد، مکیدن، حقنه و داغ‌گذاری توصیه می‌شود. بر این اساس یافته‌های پژوهش‌های جدید کاربرد حقنه و قی در درمان مسمومیت‌ها (۳۷، ۳۸)، استفاده از سیر در درمان مسمومیت با سرب (۳۹) و به‌کارگیری حجامت در مسمومیت با قرص برنج (۴۰) بر مؤثربودن روش‌های درمانی اطبای طب ایرانی تأکید دارند. همچنین با توجه به پیشرفت‌های به‌وجودآمده در روش‌های مداخله در طب امروزی برای دسترسی به سه منظور فوق مواردی مثل کاهش ورود سم به بدن، کاهش جذب سم (شارکول فعال) و افزایش دفع (شست‌وشوی کامل روده با محلول پلی‌اتیلن‌گلیکول) همراه با حمایت‌های لازم و تجویز آنتی‌دوت از بیماران مسموم انجام می‌شود (جدول ۴) (۴، ۳۵).

از بارزترین خصوصیات طب ایرانی، اورژانس و فوریت تلقی‌کردن موضوع مسمومیت خوراکی است. با توجه به اینکه مسمومیت خوراکی یکی از اورژانس‌های شایع و مهم در منابع طبی جدید و رشتهٔ طب اورژانس به‌شمار می‌آید (۳۵). شیخ‌الرئیس در هزار سال قبل به درمان سریع و فوری مسمومیت تأکید می‌ورزید و آن را اورژانس و فوریت می‌انگاشت. وی می‌گوید: «مسئله مهم و حیاتی در علاج کسی که سم خورده است زود به داد رسیدن و بی‌درنگ به علاج پرداختن است» (۱۵). رازی نیز در مورد درمان مسمومیت‌های خوراکی با علل ناشناخته می‌گوید: «هرگاه کسی نداند چه خورده است باید بی‌درنگ به درمان او بپردازید و هرگز چشم‌انتظار پیداشدن نشانه‌ها نشوید» (۱۷). جرجانی نیز در مورد بیض الحربا گوید: «گروهی طبیبان گفته‌اند اگر در حال، تدارک نکنند، بکشد» (۱۶).

جدول۴. مقایسهٔ درمان مسمومیت خوراکی در طب ایرانی و طب امروزی

	موارد درمانی	طب امروزی (۴، ۳۰)	طب ایرانی (۱۵–۱۸)
۱	اصول درمان	الف- کاهش جذب سم (شارکول فعال) ب- افزایش دفع سم (شست‌وشوی کامل روده) ج- به‌کارگیری آنتی‌دوت (آتروپین و نالوکسان)	الف- داروهای کاهش‌دهندهٔ شدت اثر سم (شیر) ب- داروهای خارج‌کنندهٔ سم (گِل مهرزده) ج- به‌کارگیری پادزهر (تریاق)
۲	حقنه‌کردن	انما در درمان مسمومیت‌ها کاربرد دارد.	بعد از قی، سم‌خورده لازم است که حقنه شود.
۳	قی‌کردن	القای استفراغ در مسمومیت‌های غذایی با شربت اپیکا	همین که کسی احساس کرد که سم خورده، باید قبل از آنکه تأثیر سم بدن را فراگیرد و انتشار یابد، آب ولرم، روغن کنجد و روغن زیتون بخورد و خود را قی دهد.
۴	تناول شیر	برای کاهش جذب به کار می‌رود.	در هیچ حالتی نباید از خوردن شیر غافل باشد.

نتیجه‌گیری:

متون طب ایرانی موردمطالعه در این پژوهش، منبع بسیار ارزشمندی در جهت تشخیص و درمان انواع مسمومیت‌های خوراکی به‌شمار می‌آیند که به معرفی روش‌های تشخیصی و درمانی و ارائهٔ مفردات دارویی طبیعی بی‌شمار پرداخته‌اند، به‌طوری‌که بسیاری از این‌ها می‌توانند به‌عنوان منبع مهمی جهت تحقیقات آینده برای حل مشکل مسمومیت‌ها معرفی شوند. امروزه می‌توان در مورد خارج‌نمودن زهر از بدن مصدوم یا خنثی‌کردن زهر در بدن بیمار، هنوز هم روش‌های قدیمی را با تغییراتی جزئی به‌کار برد تا مؤثر واقع شود. در

عین حال اثربخشی استفاده از تجهیزاتی مثل لوله‌گذاری داخل نای و حمایت‌های تنفسی برای مراقبت‌های سیستم‌های حیاتی بیماران مسموم در عصر حاضر می‌تواند دستاوردی مهم باشد که نتایج مطلوب‌تر حمایتی دارد.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که الگوهای معرفی‌شده در متون طبی تاریخی ایران با شرایط عصر حاضر مشترکات زیادی دارد. هر چند انواع و علت‌های مسمومیت‌ها در قرون سوم تا هفتم با شرایط عصر حاضر تفاوت‌هایی هم دارد به گونه‌ای که عمدهٔ مسمومیت‌ها در آن دوران به دلیل ویژگی‌های اقلیمی و شرایط زندگی، مربوط به ورود سم و مواد کشنده از طریق جانوران و گیاهان سمی بوده است، ولی این علت‌ها در منابع اعلام‌شده در عصر حاضر نشان می‌دهد که بیشترین عوامل مسمومیتی مربوط به داروها و سموم کشاورزی هستند (۲، ۱۱). به‌نظر می‌رسد علی‌رغم این تفاوت، از آنجایی که بیش از دوسوم داروهای موجود منشأ گیاهی دارند و داروها در واقع عصاره‌ها و مواد مؤثرهٔ گیاهان می‌باشند، لذا به‌نظر می‌رسد منابع طبی تاریخی ما که شرح مفصلی از پیشگیری، تشخیص، علائم و درمان مسمومیت‌های خوراکی داده‌اند می‌توانند به‌عنوان منبع قابل‌اعتماد و ارزشمندی جهت کمک به حل معضل اورژانسی در جوامع امروزی باشند.

براساس متون طب ایرانی، همواره مفردات گیاهی، حیوانی و معدنی به‌عنوان پادزهر دارای نقش پراهمیتی بوده‌اند. با توجه به رویکرد جهانی در استفاده از مواد طبیعی برای دستیابی به پادزهرهای اختصاصی‌تر و کم‌عارضه‌تر، استفاده از اطلاعات بومی و سنتی یکی از راه‌حل‌های کارآمد و در دسترس برای محققان به‌منظور برگزیدن مواد طبیعی سودمند و روش‌های مؤثر است.

References:

1. Sanaei G. Industrial Toxicology. Tehran: Tehran Unievercity; 2009. [In Persian].
2. Rezaei J, Nasiri E, Moalemi M, Padashi S, Hatami M. Epidemiology of acute poisoning in Mazandaran province, Iran. International Journal of Medical Toxicology and Forensic Medicine. 2020;10(3):27632.
3. Akbarzadeh Pasha H. Order poisoning. Tehran: Pasha Medicine Publications; 2006. [In Persian].
4. Beck R, Pollak A, Rahm S. Intermediate emergency care and transportation of the sick and injured. Tehran: Simindokht; 2007.
5. Khatir IG, Hosseininejad SM, Ghasempouri SK, Asadollahpoor A, Moradi S, Jahanian F. Demographic and epidemiologic evaluation of mushroompoisoning: A retrospective study in 4-year admissions of Razi Hospital (Qaemshahr, Mazandaran, Iran). Medicinski Glasnik: Official Publication of the Medical Association of Zenica-Doboj Canton, Bosnia and Herzegovina. 2020;17(1):117-22.
6. karimian H, Alimohammadi H. Poisoning principles, diagnosis and treatment. Tehran: Dibaj; 2009.
7. World Health Organization. International statistical classification of disease and related health problem. Geneva: World Health Organization publisher; 2008.
8. Hosseini Ahangar B, Masoumi R, Mir Hosseini SA, Asgarian Y, Nobakht M. Seafood poisoning in the Persian Gulf: Narrative review. Journal of Marine Medicine. 2019;1(2):57-66.
9. Deputy of Food and Drugs. Practical tips in the prevention and control of food poisoning. Rasht: Guilan University of Medical Sciences and Health Services; 2018.
10. Moradi M, Ghaemi K, Mehrpour O. A hospital base epidemiology and pattern of acute adult poisoning across Iran: A systematic review. Electronic Physician. 2016 Sep;8(9):2860-70.
11. Mohamadi J, Niyazmand F, Maleki ZS. Epidemiological investigation of poisoning cases assisted by Guilan province 115 emergency. Journal of Guilan University of Medical Sciences. 2016;25(97):56-60.
12. Zhang Y, Yu B, Wang N, Li T. Acute poisoning in Shenyang, China: A retrospective and descriptive study from 2012 to 2016. BMJ Open. 2018;8(8):021881.
13. A Group of Writers. *Tarikh farhang wa tamadone Islam wa Iran* (History of culture and civilization In Islam and Iran). Qom: Nashr-e Maaref; 2010. [In Persian].
14. Shams Ardekani MR. *Morori bar Tarikh wa Mabani Teb Sonnati Islam wa Iran* (An overview of the history and foundations of traditional medicine of Islam and Iran). Tehran: Sahbay-e Danesh; 2010 [In Persian].
15. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine). Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 2005. [In Arabic].
16. Jurjani SI. *Zakhireye Khwarazmshahi*. Qom: Institute of Natural Medicine Rehabilitation; 2012. [In Persian].
17. Rhazes. *Al-Hawi fi al-Tibb* (The Liber Continens). Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 2001. [In Arabic].
18. Tabari A. *Firdaws al-Hikma fi al-Tibb* (Paradise of Wisdom). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah; 2002. [In Arabic].
19. Alhamood MH. Process of Toxicology in Islamic Medical Texts. Ayene-ye Miras. 2006 (35):254-73.
20. Islami A. History of toxicology in Iran [Dissertation]. Tehran: Tehran Univercity of Medical Science; 1969. [In Persian].
21. Moattar F, Ghafghazi T. Toxicology and treatment of poisoning in the works of Seyyed Ismail. The Congress in Honor of the Wise Seyyed Ismail Jorjani (531-435 AH). 2002. [In Persian].
22. Aqili Alavi Shirazi SMH. *Makhzan al-Adwiya*. Tehran: Sabz Avang; 2011. [In Persian].
23. Amiri M. Dictionary of difficult medicines and words. Tehran: Iranian Culture Foundation; 1974. [In Persian].
24. Ansari Shirazi A (Haji Zayn-e-Attar). *Ikhtiyarat-i Badi'i*. Tehran: Razi Distribution Company; 1992. [In

Persian].
25. Tonekaboni MM. *Tuhfat ul-Momineen*. Qom: Noor Wahi Publications; 2011. [In Persian].
26. Mirheydar H. *Maaref-e Giahi*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 2006 [In Persian].
27. Jiang L, Huang T. Food poisoning associated with ingestion of wild wasp broods in the upstream region of the Lancang river valley, Yunnan province, China. Toxicon. 2018 Apr 1;145:1-5.
28. Karami M. Fundamentals of toxicology. Sari: Sazman Entesharati Jahad Mazandaran; 2013. [In Persian].
29. Karimi G. Basic and clinical natural toxins. Mashhad: Mashhad University of Medical Sciences & Health Services Publisher; 2012. [In Persian].
30. Stine K. Principle of toxicology. Babol: Jahad Daneshgahi; 2013. [In Persian].
31. Salarvand S. Comprehensive theoretical overview of natural things (Tbyyh Affairs) in Iranian traditional medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2012;3(3):251-62.
32. Jurjani SI. Principles and theoretical foundations of traditional medicine. Tehran: Institute of Medical History Studies, Islamic and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2004. [In Persian].
33. Shahabi S, Hassan ZM, Mahdavi M, Dezfouli M, Rahvar MT, Naseri M, et al. Hot and Cold natures and some parameters of neuroendocrine and immune systems in traditional Iranian medicine: A preliminary study. The Journal of Alternative and Complementary Medicine. 2008 Mar 1;14(2):147-56.
34. Mohammadi FGR, Naseri M, Movahed M, Dorosti MAR. The association between basal metabolic rate and temperament in Iranian traditional medicine point of view. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2017;8(1):29-34.
35. Cecil R, Andreoli T. Cecil essentials of medicine. Tehran: Arjmand Publications; 2007.
36. Savaei M. A Comparative Study of the Properties of Opium in Avicenna's canon of medicine and Modern Medicine. Journal of Medical Ethics and History. 2010;3(4):37-45.
37. Tansaz M, Bahman M, Nabi MR. Hoqne, Its history, method and indications and its application in Iranian traditional medicine compared with classical medicine. Medical History. 2014;6(19):45-71.
38. Yousefi SS, Heydarirad GH, Moghimi M, Sadeghpour O. Vomiting; An ignored treatment method. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2016;7(3):269-76.
39. Johari H. The effect of garlic (*Allium sativum*) extract on lead detoxification in kidney tissue of neonatal rat. Journal of Kerman University of Medical Sciences. 2013 Jan 1;19(1):31-9.
40. Fallah K. Case series report of treatment of acute aluminium phosphide poisoning (AAlPP) using Iranian traditional. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2016 Dec 10;7(3):301-6.